

АРХЕОЛОГІЯ
І ДАВНЯ ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ
Випуск 4 (25)

2017
КИЇВ

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ СХІДНОЇ ВОЛИНИ

(до 120-річчя з дня народження
Ф. А. Козубовського)

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ
І ДАВНЯ ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ
Випуск 4 (25)

2017
КИЇВ

НАУКОВА СЕРІЯ — ЗАСНОВАНА У 2010 Р.

ВИДАЄТЬСЯ ЧОТИРИ РАЗИ НА РІК

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ СХІДНОЇ ВОЛИНИ

*(до 120-річчя з дня народження
Ф. А. Козубовського)*

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Наукова серія з проблем археології та давньої історії

Серія присвячена публікаціям досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії киммерійців та скифів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела. Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

Серия посвящена публикациям исследований по археологии и древней истории Украины. Освещаются вопросы социально-экономического развития и культурных связей населения Украины в каменном и медно-бронзовом веках, страницы истории киммерийцев и скифов, материальная и духовная культура античных греков в Северном Причерноморье, этногенез и ранняя история славян, развитие древнерусских городов и сел, материальной культуры средневековья и нового времени. Издаются новые археологические материалы, исследования по истории археологии и архивные источники. Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

A series is devoted to publications of investigations on archaeology and ancient history of Ukraine. Questions of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, pages of Cimmerian and Scythian history, material and spiritual culture of antique Greeks in Northern Black Sea Coast, ethnogenesis and early history of Slavs, development of the Ancient Russian cities and villages, material culture of Medieval and Modern periods are under observing. New archeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published. This series is intended for archeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in ancient history of Ukraine.

Засновник та видавець

Інститут археології
Національної академії наук
України

Свідоцтво

про реєстрацію ЗМІ
КВ № 17659-6509Р
від 29.03.2011

Адреса редакції:

Україна, 04210, Київ 210,
просп. Героїв Сталінграда, 12
Тел.: (+380-44) 418-61-02
Факс: (+380-44) 418-33-06
E-mail: gorbanenko@gmail.com

Затверджено до друку

Вченою радою
Інституту археології
НАН України
14.11.2017, протокол № 7.

Усі матеріали рецензовано

Рисунки

авторські

Надруковано

в авторській редакції

Комп'ютерна верстка

С.А. Горбаненка

Усі права застережено.

Передрук можливий
зі згоди редакції
та авторів статей

ISSN 2227-4952

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

СКОРИЙ С.А. (головний редактор), доктор історичних наук, професор

ГОРБАНЕНКО С.А. (відповідальний секретар), кандидат історичних наук

БОЛТРИК Ю.В., кандидат історичних наук

ЗАЛІЗНЯК Л.Л., доктор історичних наук, професор

ІВАКІН Г.Ю., член-кореспондент НАН України

КРИЖИЦЬКИЙ С.Д., член-кореспондент НАН України

КУЛАКОВСЬКА Л.В., кандидат історичних наук

МОЦЯ О.П., член-кореспондент НАН України

ОТРОЩЕНКО В.В., доктор історичних наук, професор

ПЕТРАУСКАС О.В., кандидат історичних наук

ПОТЄХІНА І.Д., кандидат історичних наук

СОН Н.О., кандидат історичних наук

ТОЛОЧКО П.П., академік НАН України

ЧАБАЙ В.П., член-кореспондент НАН України

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2017

Підписано до друку 18.12.2017. Формат 60 × 84/8.

Гарн. Century Schoolbook. Папір офс. Друк офс. Ум.-друк.
арк. 29,6. Обл.-вид. арк. 38,2. Тираж 150 екз. Зам.

Тираж віддруковано «Видавництво “Стародавній світ”»,
тел. (044) 599-34-43

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 3991 від 24.02.2002 р.

І. С. Вітрик

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ ТЕРИТОРІЇ ЖИТОМИРЩИНИ В РАМКАХ ПІДГОТОВКИ «ЗВОДУ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ НАРОДІВ СРСР» 1985—1990 рр.

У статті висвітлюється історія та досвід роботи над темою «Археологічні пам'ятки Житомирської області» в рамках підготовки «Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР», здійсненої групою по вивченню Змійових валів Інституту археології АН УРСР під керівництвом М. П. Кучери протягом 1984—1991 рр.

Ключові слова: археологічна пам'ятка, археологічна розвідка, археологічна експедиція, історія дослідження, городище, селище, замчище, курган, Житомирська область, Україна.

Наприкінці 1960-х рр. на території колишнього СРСР була започаткована робота з підготовки всесоюзного «Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР» (далі — «Звід»), який мав би стати науково-довідковим виданням енциклопедичного характеру, й містити точні, науково перевірені дані про всі нерухомі пам'ятки історії та культури з короткою інформацією про їх історичну і художню значущість. Ця робота розглядалася як наукова основа для широкого вивчення, охорони і пропаганди історичних, архітектурно-містобудівних, археологічних і художніх цінностей [Методические..., 1986, с. 4—5].

Початком втілення цієї ідеї стала спільна постанова Президії Академії наук СРСР і колегії Міністерства культури СРСР від 2 жовтня 1967 р. «О подготовке Свода памятников истории и культуры СССР». Організаційна робота по підготовці матеріалів до томів «Зводу» та її координація проводилася Академією наук СРСР, Міністерством культури СРСР, Міністерствами культури союзних республік, Управліннями з охорони і використання пам'яток при Радах Міністрів союзних республік. Загальне керівництво науково-методичною роботою покладалося на Інститут історії СРСР АН СРСР, © І. С. ВІТРИК, 2017

Інститут археології АН СРСР, Всесоюзний науково-дослідний інститут мистецтвознавства Міністерства культури СРСР. Вже 1968 р. були розроблені й вийшли друком перші методичні рекомендації, в яких були сформульовані принципи підготовки видання, а з 1969 р. розпочалося натурне обстеження пам'яток, робота з архівними і літературними джерелами [Горбик, Денисенко, 2012, с. 59—60, 62, 75—76].

Законодавчо роботи по підготовці такого видання спиралися на нормативно-правові акти у сфері збереження історико-культурної спадщини СРСР та союзних республік [Методические..., 1986, с. 4], Закон СРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» від 29 жовтня 1976 р. та «Положення про охорону і використання пам'яток історії та культури», затвердженого постановою Ради Міністрів СРСР № 865 від 16 вересня 1982 р. [Закон, 1976; Постановление, 1982].

Серед нерухомих пам'яток історії та культури археологічні об'єкти посідають важливе й цілком окреме місце як за кількістю, так і за значенням. Тому, для реалізації державної програми «Зводу» в Інституті археології АН СРСР в 1972 р. був створений окремий відділ, співробітники якого протягом 1972—1975 рр. підготували сім випусків «Методических рекомендаций по подготовке Свода памятников истории и культуры народов СРСР», акцентуючи увагу на дослідженні пам'яток археології і підготовку археологічного розділу «Зводу». До того ж на початку 1980-х рр. було прийнято рішення про випуск окремих томів «Зводу» з різних видів пам'яток [Горбик, Денисенко, 2012, с. 62].

«Звід пам'яток історії та культури народів СРСР» повинен був об'єднувати окремі «Зводи»

тодішніх союзних республік. В Україні підготовча робота по створенню «Зводу» розпочалася в 1972 р. із загальною паспортизацією пам'яток, яка, однак, здійснювалася повільно й неповно. Лише після прийняття 3 вересня 1982 р. Постанови Ради Міністрів Української РСР «О мерах по обеспечению издания томов Свода памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР», були зроблені перші дієві кроки щодо підготовки «Зводу»: почала діяти Головна редакційна колегія, а згодом — обласні редколегії, на які покладалася підготовка відповідних томів видання [Звід пам'яток, 1999, с. X; Горбик, Денисенко, 2012, с. 75—76; 104].

Роботи зі створення «Зводу» в Україні поділяють на три етапи¹, з яких найбільш дієвим і продуктивним був другий (1986—1991 рр.), під час якого й розгорнулися основні роботи з підготовки видання в усіх областях України [Звід..., 1999, с. XI; Горбик, Денисенко, 2012, с. 167—168]. Саме тоді, в рамках підготовки «Зводу», й були проведені архівні джерелознавчі й пам'яткознавчі, а також польові експедиційні роботи, щодо узагальнення й вивчення археологічної спадщини Житомирщини, про історію й досвід проведення яких і піде мова в даній публікації. Розгляд різноманітних аспектів підготовки археологічної частини «Зводу» на прикладі робіт проведених в рамках однієї області, на думку автора є доречним, оскільки й на сьогодні в науковій літературі фактично відсутні як спеціальні вузькотематичні, так і узагальнюючі роботи, присвячені вивченню історії створення «Зводу пам'яток історії та культури України».

* * *

Відповідно до Постанови Ради Міністрів УРСР № 453 «Про заходи по забезпеченню видання тому Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР» від 30 вересня 1982 р. та Постанови Президії АН УРСР № 474 від 25 листопада 1983 р. на Інститут археології АН УРСР покладалася науково-методичне забезпечення підготовки археологічних розділів томів «Зводу», зокрема — розділу «Археологічні пам'ятки Української РСР». Передбачалося, що розділ повинен містити повний перелік усіх відомих на той час археологічних пам'яток Української РСР, всіх хронологічних періодів від доби палеоліту до часу розвинутого середньовіччя, здійснений за єдиним уніфікованим науковим описом основних характеристик археологічних об'єктів (адміністративна й географічна прив'язка, топографічні умови розташування, стан дослідження, культурно-

хронологічна характеристика, стан збереженості, місця зберігання колекцій тощо). Тобто, основним завданням стала систематизація археологічних відомостей за групами пам'яток в межах кожної адміністративно-територіальної одиниці в Україні.

На першому етапі робіт планувалося створення обласних й загального «Словника» (переліку) археологічних пам'яток і об'єктів (із зазначенням пропонованого автора й обсягу статті), які б стали основою для написання майбутніх статей й дозволили оцінити стан дослідження окремих територій й загальну кількість пам'яток. Поряд із цим, як одне з основних завдань, передбачалося тотальне обстеження всієї території Української РСР для пошуку нових та перевірки й уточнення інформації про вже відомі археологічні пам'ятки. Отримані матеріали мали використовуватися в пропаганді археологічних знань серед населення та з метою охорони археологічної спадщини республіки, а результати досліджень планувалося включити у багатотомне видання «Зводу». Окремо наголошувалося, що дана проблематика не має аналогів у світовій практиці та піднімається вперше [Методические..., 1986, с. 4].

В руслі виконання поставлених завдань в Інституті археології АН УРСР була створена спеціальна робоча група на чолі з д.і.н. С. В. Максимовим, яка займалася координацією всієї роботи в рамках окреслених завдань. Співробітниками Інституту також були написані власні типові статті-зразки до методичного покажчика по «Зводу», хоча існували і загальносоюзні методичні вказівки [Методика, 1988; Методические..., 1986; Типові..., 1994].

У зв'язку з цим групі з вивчення Зміювих валів ІА АН УРСР під керівництвом М. П. Кучери, який одночасно очолював відділ польових досліджень, було доручено узагальнити відомості про пам'ятки археології Житомирщини та, у разі необхідності, повести їх польове обстеження. Тема «Звід пам'яток історії та культури народів СРСР. Розділ: Археологічні пам'ятки Української РСР. Підрозділ: Археологічні пам'ятки Житомирської області» була затверджена за групою на 5 років — з 1984 р. до 1988 р., потім подовжена ще на 3 роки (1989—1991 рр.). Активно над темою почали працювати з 1985 р. (археологічну частину досліджень планувалось провести продовж 1985—1990 рр.), фінансування робіт було покладене на Житомирське обласне товариство охорони пам'яток історії та культури.

Згідно затвердженого плану роботи групи за темою вже у 1988 р. мав бути підготовлений «Словник» археологічних пам'яток по території області, у 1990 р. — тексти статей з ілюстраціями, у 1991 р. — відрецензовані статті мали повернути авторам на доопрацювання, а у 1992 р. — готовий матеріал по розділу повинен був бути переданим до Головної редакції УРЕ

1. Детальніше про реалізацію й всі адміністративні, організаційні та науково-методичні заходи з підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України» див.: [Горбик, Денисенко, 2012, с. 73—148; Культурна спадщина, 2015, с. 103—164].

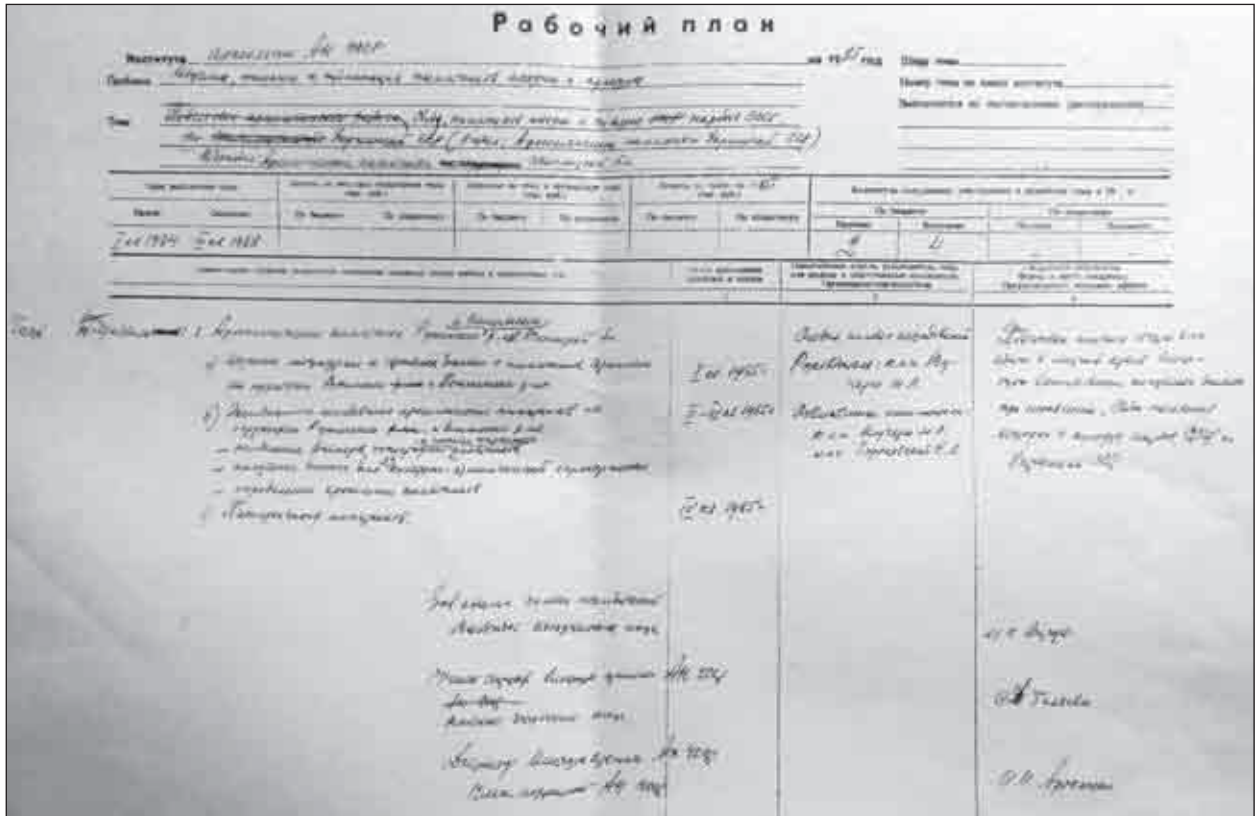

Рис. 1. Чернетка робочого плану на 1985 р. [НА ІА НАН України, ф. 40, спр. 59/1, арк. 3]

на редагування й підготовку до друку [НА ІА НАН України, ф. 40, спр. 54/5, арк. 7].

Слід згадати, що вже існуючий досвід роботи за темою в інших областях республіки показав відсутність повного переліку (реєстру) археологічних пам'яток як у Міністерстві культури УРСР, так і в обласних управліннях культури. Найважною була тільки пам'яткоохоронна документація (паспорти) лише на пам'ятки, що перебували на державному обліку. Як засвідчила практика, взяті на облік пам'ятки становили лише від 1 до 5 % від загальної кількості пам'яток на території областей, відомих за науковими джерелами.

Для складання анотованого списку з початку 1985 р. було розпочато роботу із збору та узагальненню вже відомих опублікованих та архівних даних про археологічні пам'ятки Житомирської області. Частково інформацію про пам'ятки, особливо нововиявлені, було отримано від місцевих дослідників й краєзнавців — В. О. Місяця, С. А. Липка, О. О. Тарабукіна та інших, а також від співробітників Інституту, що проводили власні дослідження на території Житомирщини (Ю. В. Кухарчука, В. А. Круця, Л. Л. Залізняка, М. М. Шмаглія, Р. С. Орлова та ін.).

У бібліотеці та Науковому архіві ІА АН УРСР були переглянуті всі відомі публікації та неопубліковані звіти та рукописи про результати археологічних досліджень на території області. Особливу увагу було приділено узагальнюючим виданням з наявними реєстрами археологіч-

них пам'яток, таким як «Археологічні карти» Київської та Волинської губернії В. Б. Антоновича, «Археологічні пам'ятки Української РСР», відповідному тому видання «Історія міст і сіл Української РСР» [Антонович, 1895; 1901; Археологічні пам'ятки, 1966; Історія міст і сіл, 1973] та іншим, що дали значну частину відомих пам'яток. Найбільш інформативними, звичайно, стали наукові звіти. Подавати повний перелік використаних архівних джерел та літератури в даній публікації вважаємо недоцільним — він містить десятки позицій. Згадаємо роботи В. Б. Антоновича, С. С. Гамченко, Я. В. Яроцького, М. Л. Макаревича, В. К. Гончарова, Р. О. Юри, Р. І. Виезжева, Ю. В. Кухаренка, І. П. Русанової, І. С. Винокура, Е. О. Симоновича, П. О. Рапопорта, М. П. Кучери, В. О. Місяця, Л. Л. Залізняка та інших. Загалом, за опублікованими та архівними матеріалами групою було зібрано відомості про близько 500 археологічних об'єктів на території Житомирської області. Переважна більшість пам'яток потребувала додаткового обстеження, оскільки наявна інформація дореволюційного та довоєнного часу щодо них не відповідала основним вимогам, що висувались до змісту статей «Зводу».

Окрім того, 1985 р. були заплановані археологічні розвідки на території Ружинського та Попельнянського р-нів Житомирської обл. з метою обстеження й перевірки насамперед тих археологічних пам'яток, дані про які лишалися неповними чи вимагали уточнення (рис. 1). У

першу чергу це стосувалося встановлення розмірів й площі пам'яток (та складання відсутніх топографічних планів), потужності культурних нашарувань, характеру речових знахідок їх топографічних планів, ступеню їх збереження, датування та культурно-хронологічної належності пам'яток. Однак на практиці перевірити стан, у якому знаходяться пам'ятки, та поточні дані інформацію про них виявилось досить складною справою, адже кошти на їх проведення так і не надійшли.

Не зважаючи на це, вдалося провести дослідження на території м. Радомишля й Радомишльського р-ну, оглянути городища в сс. Городське та Бараші, обстежити давню історичну частину м. Овруча.

Роботи на території м. Радомишля (М. П. Кучера, І. С. Вітрик, Є. Л. Гороховський та Б. А. Звіздецький) проводилися у відповідь на звернення голови Радомишльського райвиконкому з метою підтвердити чи спростувати таку історичну дату, як 1300-ліття з дня заснування Радомишля. Вважалося, що літописний Мическ (1150 р.) знаходився при впадінні р. Мики в р. Тетерів, на території сучасного мікрорайону Микгород в південно-західній частині міста. Тут же на лівому березі Тетерева біля гирла Мики знаходився охоронний знак з написом «Городище». Дослідження показали, що на цій площі, яка обмежена долинами рр. Тетерева—Мики зі сходу та заходу та вулицею з півдня знаходилася пізньосередньовічна садиба (очевидно церковниця з залишками старого кладовища) обкопана з найбільш доступного боку — від поля — ровом та валом. Натомість по західному краю на городах вздовж правого берега р. Мики були зібрані уламки ліпної кераміки епохи бронзи, раннього заліза та середини I тис. н. е., а в 350 м на захід від землі огорожі виявлено селище з різночасовим матеріалом: ліпною керамікою епохи бронзи, середини I тис. н. е., окремими уламками ранньогончарної кераміки X ст. та численної кераміки пізньосередньовічного часу [Кучера, 1985/30, с. 2—4, рис. 1, 1—8].

Проведеними розвідками місцезнаходження літописного Мическа виявлено не було, що не виключало можливість знаходження давньоруського міста в іншій частині сучасного Радомишля (місцерозташування Мическа було встановлено у 2011 р. в ході розвідок Східно-Волинської експедиції ІА НАН України [Павленко, Томашевський, 2012, с. 224; Томашевський, Павленко, 2014, с. 494—496]).

Одночасно були здійснені розвідки вздовж правого берега р. Мики та лівого берега р. Тетерева між м. Радомишль і сусіднім с. Ставки (до 04.02.2016 р. — с. Леніне, раніше — с. Мініни). Вздовж Тетерева виявлені два місцезнаходження з нечисленними уламками кераміки епохи бронзи й першої половини I тис. н. е. [Кучера, 1985/30, с. 4—5]. У с. Раковичі та між

сс. Негребівка і Гута-Забілоцька досліджені залишки Змійового валу [Там само, с. 7—8]. Про руйнування валу в с. Гута Забілоцька місцевим колгоспом було повідомлено заступнику голови Радомишльського райвиконкому (тобто принагідно експедицією здійснювалися заходи, спрямовані на запобігання руйнації археологічних об'єктів).

У с. Городське Коростишівського р-ну оглянуті добре відомі середньовічні укріплення. Обстеженням встановлено, що тільки два з них є городищами: під назвою «Вал», зайняте сучасним кладовищем в центрі села, та «Мале Городище» на північній околиці села, повністю досліджене в 1940—60-х рр. [Виєзжев, 1960; Виєзжев, 1962; Гончаров, 1952]. Натомість, поселення в ур. Червона Гора на схід від «Малого городища», за даними наших досліджень ніколи не мало укріплень й городищем вважалося помилково. Скоріше за все тут знаходилось неукріплене селище XII—XIII ст. на місці більш раннього поселення трипільської культури [Кучера, 1985/30, с. 5—6].

Також встановлено, що топографія «Малого городища» на відомих планах зовсім не відображена, а кераміка з городища, датована дослідниками X—XI ст. [Виєзжев, 1962, с. 131—154], побутувала в XIV—XV ст. [Кучера, 1969; Звіздецький, 1986, 1990].

У результаті обстеження давнього укріплення в центрі с. Бараші Ємільчинського р-ну, згаданого в «Археологічній карті Волинської губернії» [Антонович, 1901, с. 11], зроблено висновки, що на території підвищення над правим берегом р. Уж в часи пізнього середньовіччя знаходилася приватна садиба, яку, можливо, оточувала огорожа чи дерев'яна стіна. За зовнішнім виглядом та вмістом знахідок (фрагменти посуду пізнього середньовіччя, уламки цегли й кахель), а також враховуючи відсутність прилеглих селищ—посадів з матеріалами давньоруського часу, цей останець не міг бути городищем [Кучера, 1985/30, с. 5—6] (в 2011—2012 рр. розвідками Східно-Волинської експедиції на площадці останця знайдені фрагменти кераміки X та XII—XIII ст. [Томашевський, Павленко, 2014, с. 498]).

В Овручі нами була оглянута церква Св. Василя XII ст., яку відновлювали О. В. Щусев і П. П. Покришкін та Замкова гора, площа якої виявилася щільно забудованою й перепланованою. Тоді ж керівником експедиції було зроблено висновок, що як пам'ятка археології городище перестало існувати [Кучера, 1985/30, с. 7]. Щоправда багатолітніми спостереженнями Овруцької експедиції 1996—2004 рр. вдалося виявити матеріали давньоруського та пізньосередньовічного часів на території кількох приватних городів та відносно віділілі ділянки культурного шару на терасах південного схилу та в західній дещо пониженій частині останця [Томашевський, 2004, с. 268, 270].

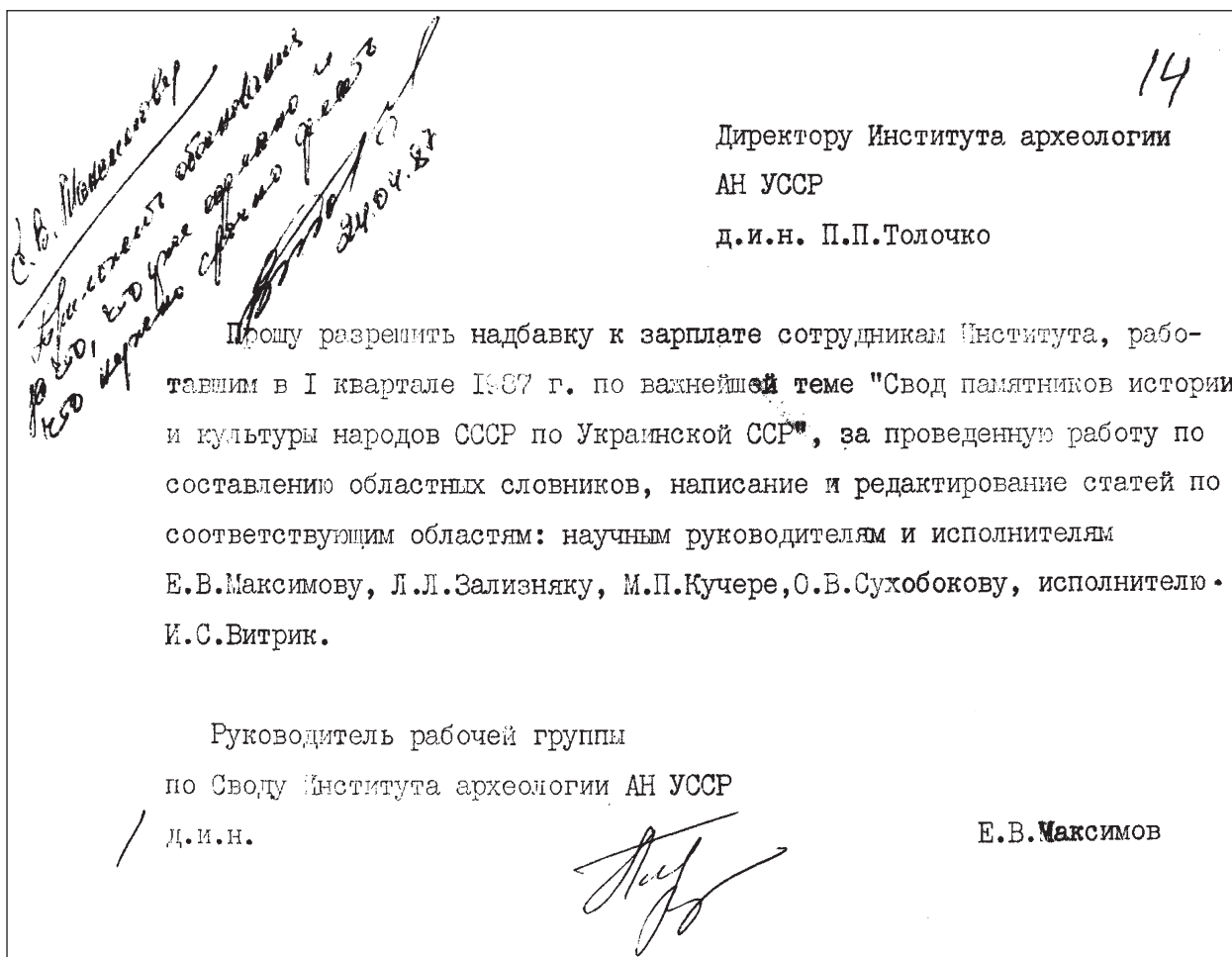

Рис. 2. Подання на надбавку до заробітної плати у зв'язку з виконанням теми «Звід пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР» [НА ІА НАН України, ф. 40, спр. 54/1, арк. 14]

Ми досить детально зупинилися на перебігу досліджень цих попередніх розвідок, оскільки їх результати показали, що майже всі відомі пам'ятки потребували додаткових польових обстежень для уточнення наявної інформації про них.

Планом робіт на наступний 1986 р. за підтемою «Археологічні пам'ятки Житомирської області» в рамках підготовки «Зводу» передбачалися польові експедиційні дослідження та підготовка анотованих списків [НА ІА НАН України, ф. 40, спр. 55/1, арк. 42]. Проте подальші польові роботи були призупинені внаслідок катастрофи на Чорнобильській АЕС у квітні 1986 р., яка на декілька років закрила доступ до пам'яток північної частини Житомирщини, що потрапила до зони радіаційного зараження. Однак збір додаткових даних про археологічні пам'ятки регіону тривав, продовжив координувати роботу, узагальнювати інформацію й редагувати створення остаточної редакції «Словника» керівник групи М. П. Кучера (рис. 2), хоча сам особовий склад групи зазнав суттєвих змін.

Фінансування програми «Зводу» фактично розпочалося наступного 1987 р., коли було

виділено перші 2 тис. крб., які надійшли від правління Житомирської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури на рахунок Інституту лише в кінці жовтня, тому ці кошти були використані вже наступного року.

На 1988 р. планом робіт по тематичі «Зводу» затвердженим в ІА АН УРСР передбачалась підготовка текстів статей та супроводжуючих ілюстрацій [Там само, арк. 20]. Але знову постала проблема недостатнього й несвоечасного фінансування. Означилася ще одна проблема, яка полягала в тому, що в групі не вистачало фахівців з різних археологічних культурно-хронологічних періодів, що ускладнювало підготовку матеріалів й проведення комплексного обстеження території області. Пояснявалось це історією формування колективу, адже в групі по вивченню Змійових валів (що на той час повним складом була переведена до відділу давньоруської археології та археології Києва) працювали переважно спеціалісти з слов'яно-руської археології.

Того року польові роботи здійснювалися двома загонами. Експедицією під керівництвом М. П. Кучери проводилося обстеження археоло-

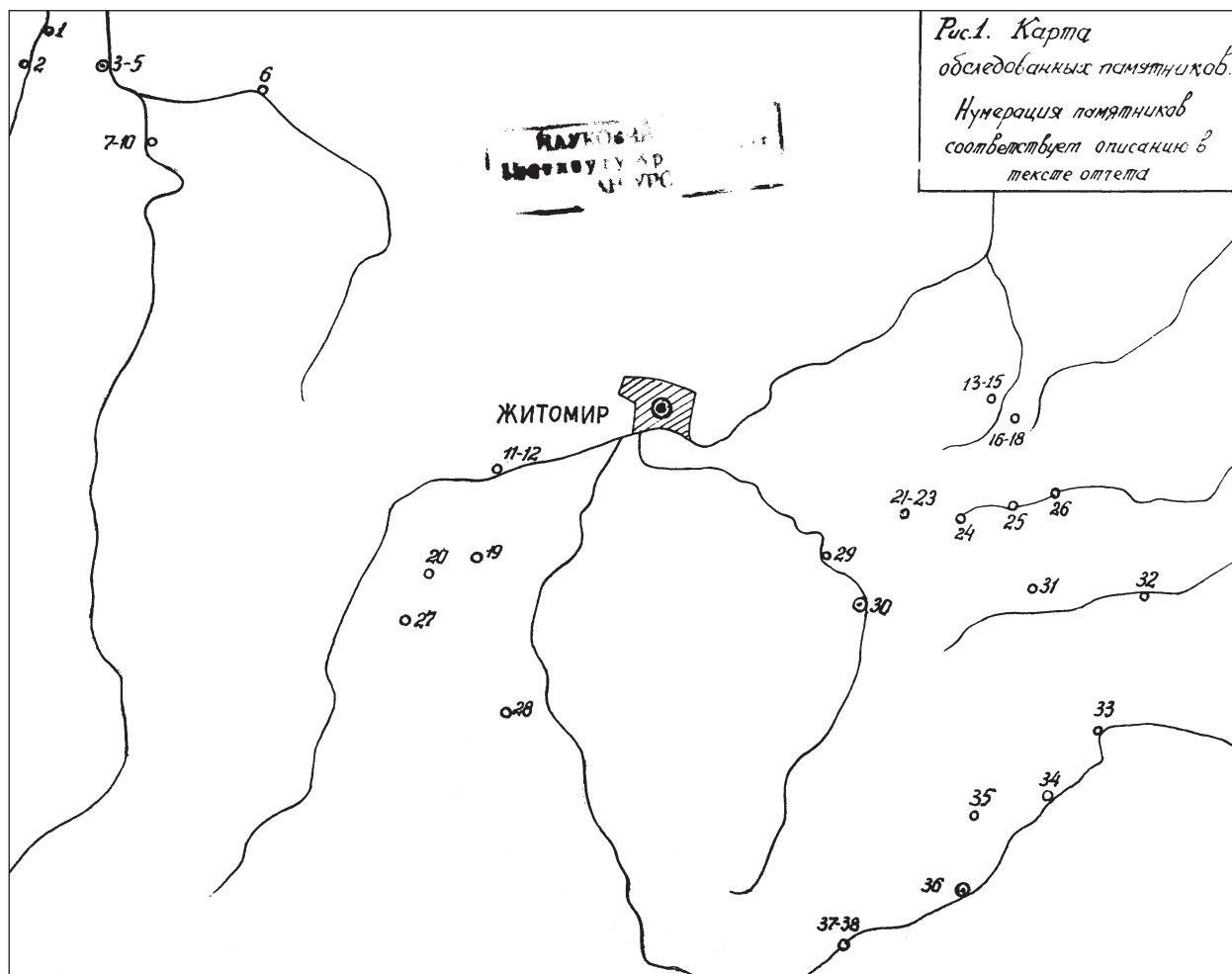

Рис. 3. План обстежених пам'яток у 1988 р. (за Кучера и др., 1988/156): 1 — Городище; 2 — Пилиповичі; 3—5 — Новоград-Волинський; 6 — Несолонь; 7—10 — Гульськ; 11, 12 — Буки; 13—15 — Щегліївка; 16—18 — Грубське; 19 — Глибочок; 20 — Рижів; 21—23 — Степок; 24 — Яроповичі; 25 — Ходорків; 26 — Скочище; 27 — Городище; 28 — Великі Коровинці; 29 — Стара Котельня; 30 — Андрушівка; 31 — Котлярка; 32 — Квітневе; 33 — Паволоч; 34 — Соколів Брід; 35 — Крилівка; 36 — Ружин; 37—38 — Білилівка

гічних пам'яток на території Андрушівського, Житомирського, Коростишівського, Новоград-Волинського, Попільнянського, Ружинського та Чуднівського р-нів області (рис. 3) [Кучера и др., 1988/156].

У ході розвідки приділялась увага в основному пам'яткам, що мали наземні ознаки і заслуговували першочергового взяття на облік і під державну охорону. Всього обстежено 38 археологічних місцезнаходжень, з яких тільки три представлені пам'ятками без наземних ознак — селищами (Гульськ — 2 пам'ятки, Буки). Кургани обліковані в 11 пунктах, в тому числі в 8 пунктах — вперше (Глибочок, Рижів, Степок — 2 місцезнаходження, Ходорков, Котлярка, Жовтневе, Крилівка). В 17 пунктах перевірена наявність городищ, з яких у трьох випадках відомості не підтвердилися (два місцезнаходження в с. Білилівка та одне — в с. Соколів Брід). Городище в с. Великі Коровинці (ур. Городисько) вже знищено, а в смт Ружин — переплановане при облаштуванні базару. Вперше визначений характер

п'яти городищ (Білилівка, Новоград-Волинський, Гульськ, Щегліївка, Степок) та двох валів (Грубське, Скочище). Поточнена хронологія та топографія, ступінь збереження окремих укріплених пам'яток [Кучера и др., 1988/156; Вітрик, 1995].

Загоном під керівництвом А. П. Томашевського здійснено обстеження в басейні середньої течії р. Тетерів (мікрорегіон Корчак — Дениші), на р. Роставиці (в районі Паволочі), та в басейні р. Случ і її допливів — рр. Смолки й Тні в межах Новоград-Волинського р-ну. Всього було досліджено 27 пунктів з матеріалами епохи бронзи — раннього залізного віку, I тис. н. е. (черняхівської культури й слов'янського часу) та давньоруської доби [Томашевский, 1988/113].

Восени 1988 р., з метою покращення контролю за виконанням робіт з підготовки археологічної частини тому «Зводу», керівництвом Інституту археології АН УРСР було прийняте рішення, про проведення регулярних звітів кураторів областей на Вчених радах [НА ІА НАН

України, ф. 40, спр. 53/2, арк. 30]. На кінець року нашою групою велася робота вже над текстами статей та підбором ілюстративного матеріалу до них.

У 1989 р. Вченою радою Інституту археології АН УРСР було продовжені терміни виконання теми ще на три роки. За робочим планом протягом цих років повинні були остаточно підготовані тексти статей «Зводу» та відповідні ілюстрації, які мали пройти зовнішнє рецензування й доопрацювання після другої рецензії.

Експедиційні роботи 1989 р. були зосереджені в основному на території Любарського р-ну (рис. 4, 1), де в 1950—60-х рр. місцевий краєзнавець С. А. Липко відкрив багато нових археологічних пунктів [Липко, 1969; 1982; НА ІА НАН України, ф. 40, спр. 61/2, арк. 24]. У польових дослідженнях взяли участь співробітники ІА АН УРСР М. П. Кучера, І. С. Вітрик, О. А. Ісаков, В. Б. Тайнов та О. М. Кухарська. Особливо велику допомогу роботі експедиції надавав краєзнавець, шкільний учитель з м. Любара С. А. Липко. Як вже зазначалось, експедиція тісно співпрацювала з місцевими краєзнавцями, які надали відомості про низку археологічних об'єктів (наприклад, у 1989 р. інформація про селище X—XI ст. поблизу с. Буки Житомирського р-ну надійшла від археолога-краєзнавця із м. Житомир О. О. Тарабукіна).

В межах Любарського р-ну було досліджено 41 археологічну пам'ятку: 29 селищ трипільської культури, епохи бронзи, ранньозалізного віку, скіфської вельбарської, черняхівської культур та давньоруського часу XII—XIII ст. (сmt Любар — 4, сс. Пединка, Провалівка, Гринівці, Житинці — 6, Гізовщина, Демківці — 3, Кутище — 3, Липне — 2, Коростки — 3, Глезно, Стара Чорторя — 2, Привітів), 3 городища (Стара Чорторя — 2, Привітів) та в 9 пунктах обстежені кургани (сmt Любар — 2, Пединка, Гізовщина, Кутище — 2, Липне, Стара Чорторя, Привітів) [Кучера, Вітрик, 1989/20а, с. 1—17].

Ще вісім пам'яток було обстежено у Держинському (нині — Романівський), Коростишівському (рис. 4, 2) та Новоград-Волинському районах — два відкритих поселення (Стрижівка, Містечко), три городища (Миропіль, Більківці, Малі Кошарица), замчище (Лазарівка) та церквище (Березівка). Також перевірена інформація краєзнавців про залишки валу, що виявилися насипом недобудованої залізничної колії (Новоград-Волинський) [Кучера, Вітрик, 1989/20а, с. 17—21; Вітрик, 1995]. Цікавий випадок трапився під пошуків місцезнаходження залишків городища в районі сс. Малі та Великі Кошарица: зустрівши пастуха, ми поцікавилися наявністю поблизу земляних валів, а відповідь почули солоною російською мовою, причому мовою російської глибинки! Згодом виявилось, що у с. Великі Кошарица проживають переселенці-старообрядники, які після цер-

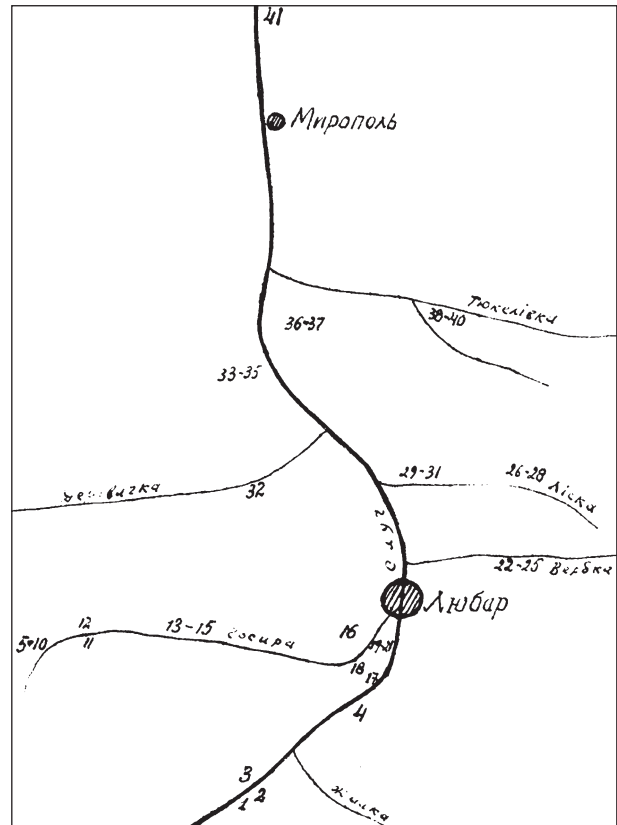

Рис. 4. План досліджених пам'яток у 1989 р. (за Кучера, Вітрик; 1989/20а): 1, 2 — Пединка; 3 — Провалівка; 4 — Гринівці; 5—10 — Житинці; 11, 12 — Гізовщина; 13—15 — Демківці; 16—21 — Любар; 22—26 — Кутище; 27—29 — Липне; 30—32 — Коростки; 33 — Глезно; 34—38 — Стара Чорторя; 39—41 — Привітів

ковної реформи XVII ст. переховувалися тут від церковних репресій Московського царства, зберігаючи свою мову і культуру.

Одержані в результаті польових робіт матеріали суттєво доповнили відомості про археологічні пам'ятки Житомирської області та увійшли до «Зводу» у якості статей по кожній пам'ятці. Зазначимо, що поряд з проведенням експедиційних робіт, впродовж всього цього часу не припинялась величезна робота з пошуку додаткових матеріалів щодо археологічних пам'яток Житомирщини у Науковому архіві та науковій бібліотеці Інституту археології АН УРСР, створювалась база топографічних планів пам'яток, розроблялися варіанти ілюстративного наповнення майбутнього видання, до якого увійшли б зображення найцікавіших знахідок. Сьогодні вже важко назвати точну цифру написаних статей, які редагував особисто М. П. Кучера, повторимо вже згадувану кількість — близько 500, й ще раз нагадаємо про численні ілюстративні додатки, що включали плани майже всіх пам'яток і малюнки / фото знахідок. Усі ці матеріали та вступна стаття до тому за авторством І. С. Вітрик були передані у 1990 р. до Житомирського обласного товариства охорони пам'яток історії та куль-

Рис. 5. План досліджених пам'яток у 1989 р. (продовження) (за Кучера; Вітрик; 1989/20а): 42 — Миропіль; 43 — Більківці; 44 — Березівка; 45 — Малі Кошарища; 46 — Стрижівка; 47 — Лазарівка

тури [НА ІА НАН України, ф. 40, спр. 55/1, арк. 42], де за цю ділянку роботи відповідав І. І. Ярмошик (цікаво, що він у своїй роботі 2008 р. жодним чином не перехопився про дослідження експедиції ІА АН УРСР 1985—1989 рр., лише принагідно згадувалося прізвище М. П. Кучери [Ярмошик, 2008]). Робота над «Зводом» співпала з часом розпаду Радянського Союзу й через недостатнє фінансування і брак уваги з боку місцевих органів влади, археологічний том «Зводу» по Житомирській області у зазначені терміни так і не був виданий друком.

На жаль, в той час комп'ютерна техніка була ще недостатньо розповсюджена, тому копії й дублікати машинописних, чи, навіть, рукописних статей не збереглися. Про обстежені експедицією в рамках програми «Зводу» пам'ятки лишилися інформація у наукових звітах [Кучера, 1985/30; Кучера і др., 1988/156; Кучера, Вітрик, 1989/20а], по частині з них вийшли статті [Вітрик, 1995; Звіздецький, 1986; 1990].

На початку 2000-х рр., після прийняття Указів Президентів України «Про забезпечення підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» від 11 грудня 2000 р. та «Про додаткові заходи з підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» від 28 листопада 2007 р. [Указ, 2006; 2007], обласна редакція «Зводу історії та культури України по Житомирській області» відновила свою роботу. Куратором археологічної частини «Зводу» став Б. А. Звіздецький, який з середини 1990-х рр. очолював розвідкові роботи на території північної Житомирщини та Київщини за темою «Наукова інвентаризація нерухомих пам'яток історії та культури в радіаційно забруднених

районах Київського й Житомирського Полісся» в рамках виконання «Національної програми мінімізації наслідків Чорнобильської катастрофи» [Звіздецький, 2008; 1994/107; 1995/11; 1996/3; 1997/61; 1998/108]. Рукописні матеріали археологічної частини, підготовлені групою М. П. Кучери, були передані досліднику в неповному й розібраному вигляді на допрацювання й впорядкування. Слід зазначити, що стан документації був, м'яко кажучи, незадовільним.

Після передчасної смерті Б. А. Звіздецького, куратором археологічної частини «Зводу» став А. П. Томашевський. Протягом 2006—2015 рр. (з перервами) Східно-Волинська експедиція ІА НАН України під керівництвом А. П. Томашевського (2006—2008 рр.) та С. В. Павленка (з 2009 р.), з метою перевірки й уточнення наявної неповної інформації про вже відомі раніше об'єкти археологічної спадщини та відкриття нових пам'яток, провела новітні польові археологічні дослідження за програмою «Зводу пам'яток історії та культури Житомирської області» [Томашевський, Павленко, 2007; 2009; 2014; Павленко та ін., 2010; 2011; 2012; 2013; Павленко, Томашевський, 2012; 2014; 2015; Томашевський, Павленко, 2014; Павленко, 2016].

На нашу думку, саме робота над «Зводом» спонукала до подальших ретельних досліджень Житомирщини (яку продовжили дослідники, що перебували в групі М. П. Кучери), виробила комплексний підхід до обстеження території, що включав фіксування всіх без винятку археологічних об'єктів. На сьогодні тут відомі вже тисячі археологічних пам'яток різних типів і різних періодів, частина районів області є одними з найкраще вивченими в археологічному плані в Україні, а частина поки чекає своїх дослідників.

- Археологічні пам'ятки Української РСР* (Короткий список) / [відп. ред. Д. Я. Телегін]. — К.: Наук. думка, 1966. — 462 с.
- Антонович В. Б.* Археологическая карта Волынской губернии // Тр. XI АС в Киеве. — М., 1901. — Т. I. — С. 1—133.
- Антонович В. Б.* Археологическая карта Киевской губернии (приложение к XV т. «Древности»). — М.: Изд. Имп. Московского Археологического Общества, 1895. — 139 с.
- Виєзжев Р. І.* Будівлі «Малого городища» Х—XIII ст. в с. Городську // АП УРСР. — 1962. — Т. XII. — С. 131—154.
- Вітрик І. С.* Городища півдня Житомирщини // Археологія. — 1995. — № 2. — С. 79—82.
- Виєзжев Р. І.* Раскопки «Малого городища» летописного Городеска // КСИА АН УССР. — 1960. — Вып. 10. — С. 124—135.
- Гончаров В. К.* Розкопки древнього Городська // АП УРСР. — 1952. — Т. III. — С. 182—186.
- Горбик В. О., Денисенко Г. Г.* «Звід пам'яток історії та культури України» у дослідженні і охороні культурної спадщини: досвід, проблеми, перспективи. — К.: Інститут історії України, 2012. — 192 с.
- Закон ССРСР «Об охране и использовании памятников истории и культуры» от 29 октября 1976 года.* — Електрон. ресурс. Режим доступу: <http://pravo.levonevsky.org/bazazru/texts25/txt25745.htm> (10.12.2016).
- Звід пам'яток історії та культури України: Енциклопедичне видання: У 28 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.* — К.: Українська Енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1999. — Кн. 1: Київ, ч. 1: А—Л. — 608 с.
- Звиздецький Б. А.* О времени существования летописного Городеска // СА. — 1990. — № 1. — С. 42—56.
- Звиздецький Б. А.* О датировке керамики летописного Городеска // Хозяйство и культура раннеклассовых обществ: Тез. докл. 3 конф. молод. учен. ИА АН СССР. — М., 1986. — С. 61—62.
- Звиздецький Б.* Археологічні дослідження в північно-східних районах Житомирського Полісся (матеріали та дослідження до археологічної карти області: Коростенський, Овруцький та Народицький райони). — Коростень, 2008. — 130 с.
- Звиздецький Б. А.* Звіт про наукову інвентаризацію нерухомих пам'яток історії та культури в Поліському р-ні Житомирської обл. у 1994 р. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1994/107, 35 с., 3 іл.
- Звиздецький Б. А.* Звіт про наукову інвентаризацію нерухомих пам'яток історії та культури в Народицькому р-ні Житомирської обл. у 1995 р. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1995/11, 40 с., 2 іл.
- Звиздецький Б. А.* Звіт про науково-дослідну роботу «Наукова інвентаризація нерухомих пам'яток історії та культури в радіаційно забруднених районах Житомирського Полісся» (1996 р.) / НА ІА НАН України, ф. 64, 1996/3, 83 с., 31 іл.
- Звиздецький Б. А.* Звіт про науково-дослідну роботу «Наукова інвентаризація нерухомих пам'яток історії та культури в радіаційно забруднених районах Житомирського Полісся» (1997 р.) / НА ІА НАН України, ф. 64, 1997/61, 84 с., 57 іл.
- Звиздецький Б. А.* Звіт про науково-дослідну роботу «Наукова інвентаризація нерухомих пам'яток історії та культури в радіаційно забруднених районах Житомирського Полісся» (1998 р.) / НА ІА НАН України, ф. 64, 1998/108, 81 с., 27 іл.
- Історія міст і сіл Української РСР: Житомирська область / Гол. ред. тому: О. С. Чернобривцева.* — К.: УРЕ АН УРСР, 1973. — 752 с.
- Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України» / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.* — К.: Інститут історії України, 2015. — 486 с.
- Кучера М. П.* Отчёт о работе экспедиции по исследованию Змиевых валов в 1985 г. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1985/30, 27 с., 2 табл.
- Кучера М. П., Звиздецький Б. А., Иванченко Л. И., Вітрик І. С.* Отчёт о разведке памятников археологии Житомирской обл. в 1988 г. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1988/156, 20 с., 11 табл.
- Кучера М. П.* Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР // Слов'яно-руські старожитності. — К., 1969. — С. 174—181.
- Кучера М. П., Вітрик І. С.* Звіт про обстеження пам'яток археології Житомирської області в 1989 р. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1989/20а, 22 с., 22 табл.
- Липко С. А.* Археологічні пам'ятки Любара та його околиць у верхів'ї Случі. — Любар, 1969. — 24 с.
- Липко С. А.* Старожитності верхів'я р. Случ // Археологія. — 1982. — Вип. 41. — С. 83—90.
- Методика підготовки статей о памятниках истории и культуры.* — К., 1988. — 176 с.
- Методические указания по подготовке материалов Свода памятников истории и культуры народов СССР.* — М., 1986. — 65 с.
- НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України), ф. 40 (особовий фонд М. П. Кучери), спр. 53, 137 арк. (Звід пам'яток. 1. Розташування. 2. Інструкції. 3. Методичні вказівки. 4. Товариство охорони пам'яток).
- НА ІА НАН України*, ф. 40, спр. 54, 81 арк. (Звід пам'яток. 1. Загальна документація по Інституту. 2. Інформація про хід виконаних робіт по зводам. 3. Теми по зводам. 4. Списки відповідальних. 5. Поточні справи).
- НА ІА НАН України*, ф. 40, спр. 55, 78 арк. (Звід пам'яток. 1. Плани пам'яток. 2. Постановлення АН УРСР по зводам. 3. Документація головної редколегії).
- НА ІА НАН України*, ф. 40, спр. 61, 167 арк. (Городища. 1. Виписки з літератури. 2. Перелік городищ (Верхів'я р. Случ). 3. Бібліографічні картки).
- Павленко С. В., Томашевський А. П., Борисов А. В., Переверзев С. В.* Дослідження в Овруцькому та Лугинському р-нах Житомирської обл. у 2009 р. // АДУ 2009 р. — К.: ІА НАН України, 2010. — С. 316—317.
- Павленко С. В., Томашевський А. П., Борисов А. В., Переверзев С. В.* Розвідки на території Житомирської обл. // АДУ 2010. — Київ; Полтава, 2011. — С. 255—256.
- Павленко С. В., Томашевський А. П.* Археологічні дослідження Радомишля // АДУ 2011. — К.: Волинські старожитності, 2012. — С. 224.
- Павленко С. В., Томашевський А. П., Борисов А. В., Переверзев С. В., Хоптинiecь І. О.* Дослідження Східно-Волинської експедиції на Житомирщині // АДУ 2011. — К.: Волинські старожитності, 2012. — С. 225—226.

Павленко С. В., Томашевський А. П., Борисов А. В., Переверзев С. В. Розвідки на Житомирщині // АДУ 2012. — К., 2013. — С. 156—157.

Павленко С. В., Томашевський А. П. Розвідки на території північної Житомирщини // АДУ 2013. — К., 2014. — С. 123—125.

Павленко С. В., Томашевський А. П. Розвідки на Житомирщині // АДУ 2014. — К.: Стародавній Світ, 2015. — С. 36—38.

Павленко С. В. Розвідки в околицях Коростеня // АДУ 2015. — К.: Стародавній Світ, 2016. — С. 33—34.

Постановление Совмина СССР от 16 сентября 1982 года № 865 «Об утверждении Положения об охране и использовании памятников истории и культуры» // Економіст. — Електрон. ресурс. Режим доступу: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data02/tex13229.htm> (10.12.2016).

Типові статті для Зводу пам'яток історії та культури України. — К.: Українська Енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1994. — 179 с.

Томашевський А. П. Отчёт о разведке памятников археологии Житомирской обл. в 1988 г. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1988/113, 40 с., 31 табл.

Томашевський А. П., Павленко С. В. Городища и укрепления средневековой овручской волости // Міста Давньої Русі: Зб. наук. пр. пам'яті А. В. Кузи. — К., 2014. — С. 470—512.

Томашевський А. П. Археологічні дослідження літописного Вручого в Овруцькому проекті // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. — К., 2004. — С. 264—278.

Томашевський А. П., Павленко С. В. Дослідження Овруцької волості у північних р-нах Житомирської обл. у 2008 р. // АДУ 2008. — К.: ІА НАН України, 2009. — С. 294—299.

Томашевський А. П., Павленко С. В. Нові пам'ятки римської доби на території Житомирського Полісся // Черняхівська культура: до 120-річчя від дня народження В. П. Петрова / Відп. ред. О. В. Петраускас, С. А. Горбаненко. — К., 2014. — С. 211—222 (Оіум. — № 4).

Томашевський А. П., Павленко С. В. Попередні результати археологічних досліджень в Овруцькому та Коростенському р-нах Житомирської обл. у 2006 р. // АДУ 2005—2007. — Київ; Запоріжжя: Дике поле, 2007. — С. 382—386.

Указ Президента України «Про забезпечення підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» // Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база: Зб. документів (2-е вид.). — К.: ХІК, 2006. — С. 286—287.

Указ Президента України «Про додаткові заходи з підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» від 28 листопада 2007 р. // Верховна Рада України. Законодавство України. — Електрон. ресурс. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1156/2007> (10.12.2016).

Ярмошик І. Археологічне минуле Житомирської області // Житомирщина: Історичний нарис. Навчальний посібник. — Житомир: Полісся, 2008. — С. 7—26.

И. С. Витрик

ИЗ ИСТОРИИ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ ТЕРРИТОРИИ ЖИТОМИРСКОЙ ОБЛАСТИ В РАМКАХ ПОДГОТОВКИ «СВОДА ПАМЯТНИКОВ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ НАРОДОВ СССР» 1985—1990 гг.

В статье освещена работа над темой «Свод памятников истории и культуры народов СССР. Раздел: Археологические памятники Украинской ССР. Подразделение Археологические памятники Житомирской области» группы по изучению Змиевых валов Института археологии АН УССР под руководством М. П. Кучеры в течение 1984—1991 гг.

За эти годы, в результате анализа архивных источников и опубликованных изданий, была собрана информация о почти 500 археологических памятниках и местонахождениях на территории Житомирской области, датированных временем от палеолита до эпохи позднего средневековья. Одновременно, для проверки информации о археологических объектах, были проведены полевые разведки, в результате которых удалось исследовать и изучить около 100 известных и новооткрытых памятников. Эти данные должны были войти в том «Археологические памятники Житомирской области», который по ряду объективных причин так и не был опубликован.

Ключевые слова: археологический памятник, археологическая разведка, археологическая экспедиция, история исследования, городище, посёлок, замчище, курган, Житомирская область, Украина.

I. S. Vitryk

HISTORY OF ARCHAEOLOGICAL STUDIES OF ZHYTOMYR TERRITORY AS A PART OF PREPARATION OF «THE CODE OF HISTORIC AND CULTURAL MEMORIALS OF THE USSR'S PEOPLE» IN 1985—1990^s

The article highlights the hard work on theme of «The Code of historic and cultural memorials of the USSR's people. Category: Ukrainian SSR archaeological sites. Subcategory: Zhytomyr oblast archaeological sites» by the group, which was exploring Serpents Wall (defensive system of X—XI centuries) under the direction of M. Kuchera in 1984—1991^s. During this period the materials about almost 500 locations from the late Paleolithic to the Late Middle Ages in Zhytomyr oblast were collected on archival and literature sources. Simultaneously archaeological surveys of nearly 100 known and new monuments were conducted. This information should be a part of the book «Zhytomyr oblast archaeological sites», but it still has not been published.

Keywords: archaeological site, archaeological surveys, archaeological expedition, history of research, site of ancient settlement, village, site of ancient castle, mound, Zhytomyrshchyna (Zhytomyr oblast).

Одержано 17.12.2016